

ДРАГАН ХАМОВИЋ*

Институт за књижевност и уметност, Београд

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ И СРПСКИ „КУЛТУРНИ ПРОБЛЕМ“

Апстракт: У раду се разматра линија културалних запажања у монографијама, огледима, расправама и чланцима о историји Србије у XIX веку, као подлога за позну синтезу о националном карактеру и културном обрасцу.

Кључне речи: Србија, културни развитак, културална анализа, културни образац

У расправи „Један прилог за проучавање српског националног карактера“ (писаној 1957. а објављеној тек 1964. године) Слободан Јовановић истиче да је Доситеј, на почетку обновљене државе, „национални проблем поставио као културни проблем“ (Јовановић 1991/12: 545). У огледу о Богдану Поповићу, такође постхумно штампаном, наводи се Поповићев закључак да је морални проблем углавном „културни проблем“ (Јовановић 1991/11: 731). Другим речима, одсудни проблеми и заједнице и појединца стичу се у култури. Оглед о Поповићу не припада само низу радова у којима аутор проговара као сведок и утицајни учесник епохе, него можемо запазити дискретно исказана сагласја, блискост са духовним ставовима личности о којој пише:

Последњих година он је често говорио о нашем националном карактеру. Не може се рећи да је о њему мислио рђаво, али се стално враћао на то, да ми не увиђамо колико нам култура недостаје. То је узрок да наше добре особине остају у сировом стању, док се наше рђаве особине развијају несметано (Исто: 727).

Питање националног карактера, тај српски културни проблем, очито је закупао Јовановића у завршном периоду деловања, у невољном

* hamovicdragan@gmail.com

изгнанству, далеко од идеолошки заробљене отаџбине, о чему су остала сведочења из непосредног окружења.¹

Већ је истицано, у литератури насталој по повратку опуса Слободана Јовановића у српску културу, да је овај аутор „из перспективе неутралног европског интелектуалца либералног кова, брижљиво и с много познавања испитивао народни живот у оквирима једног друштва у крупним превирањима“ (Батаковић 1991: 333), те да о српском менталитету „има код Јовановића драгоцених запажања расутих на разним местима у његовим историографским делима“ (Баста 2003: 91). Тешко би, ипак, могла издржати проверу опаска у наставку последњег навода да су културална запажања у радовима из историје Србије „изнета узгред“ и да не би, „чак и кад би се сакупила и груписала“, дала „заокругљену слику и целовит поглед“ (Исто). Дело нашег *модерној полихистора* било је „прожето и снажним настојањем да се однегује јавни слух за опште потребе културе и народа, да се положи темељи грађанског самодефинисања“ (Ломпар 2016: 25). Колико год овај аутор, у име научне дисциплине и усмерености на оквире предмета, на уводним странама монографија о Србији XIX века – од *Уставобранишела и њихове владе* па до *Владе Александра Обреновића* – подвлачио да се бави „уставном историјом“, он је „повремено пуштао перу на вољу“ (Самарџић 1991: 696), дајући књижевно врсне портрете водећих појава, те излажући повесна збивања у изворном значењу појма приповедања. Узорито је извршавао свој постављени научни задатак, али и додавао друге садржаје – под притиском грађе и дубље ауторске вокације.

Сасвим вероватно би и Слободану Јовановићу било блиско становиште да „друштво и култура могу да се разумеју и проучавају само заједно“ (Саид 2008: 43). Јер, тешко да се може говорити о његовом узгредном писању о културалној тематици ако већ на почетку одељка „О културном обрасцу“ истиче да је култура „шири појам и од науке, и од уметности, и од политике“ (Јовановић 1991/12: 566) а увиде о културном развоју поставља на повлашћена места својих државноправних разматрања. Подсетимо се једног од раних правних радова, о законодавцу Јовану Хаџићу, у којем преноси став оновремене јавности да је реч о „'космополити' без осећања за особености наше народне културе“, „педанту који је наш народни живот хтео пошто пото да подведе под западне шаблоне, и на тај начин упропастио његове најлепше културне тековине“ (Јовановић 1990/2: 282). Правно уређење

¹ Радоје Л. Кнежевић, у попису за живота необјављених Јовановићевих списа, наводи да је о српском националном карактеру „много размишљао, и често разговарао с ужим кругом пријатеља, за десетак последњих година свог живота“ (Јовановић 1991/12: 845).

аутономне кнежевине сударило се с наслеђем патријархалне културе као чиниоцем успорења и отпора, те је историчар права морао да у свој видо-круг уведе и културни моменат. И даље чинилац наслеђа остаје значајан за опредељивање правних решења. У још ранијем чланку, писаном средином деведесетих за часопис *Рег*, о „академијској беседи“ Јована Авакумовића, Јовановић упућује на тезу да порота у нашем старом законодавству није пресађен него аутохтони институт (Јовановић 2005: 106), уједно заступајући *начело предања* као поуздан ослонац у реформаторским подухватима. У књизи *Влада Милана Обреновића* указује на залагање либералне интелигенције, којој припада његов отац Владимир – за домаће правне традиције. Они су доказивали да су Срби

још од VII века знали за демократске установе; да код нас државна власт никада није била тако строга ни сталешке разлике тако јаке као код западних народа. Неке наше, по мишљењу либерала, сасвим самоникле установе, као сабори, порота, задруга, могле су дивно послужити за основу једнога демократског друштва (Јовановић 1990/4: 41).

У слову из 1914. године, изреченом с места ректора Универзитета у Београду, Слободан Јовановић призива родоначелне примере садејства државности и културне самосвести:

Колико су политичко и културно уједињење тесно везани, најбоље нам показује наш велики просветитељ Св. Сава: чим је Немања политички ујединио српске земље, јавио се Св. Сава да их просветитељским радом и културно уједини (Јовановић 1991/11: 351–352).

Када говори о државном развоју, упоредо и нимало узгред он описује културне напоре, од уређења просветних установа, преко разматрања главних друштвених идеја, па до деловања и морално-психолошке физиономије истакнутих појединаца.

Културни развој Јовановић разматра, значи, на примерима установа – школских, научних, правних и политичких – али, поврх свега тога, људи који културним фигурама постају облагорођивањем, самосавлађивањем и усмереном енергијом. Ако културни човек није једностран, његово сагласје са собом и другима огледа се у целој његовој личности. Али, каква је улога државе и правног реда у обликовању културног човека? У Јовановићевој расправи о Платону констатујемо пуно поклапање идеалног државног и културног обрасца. Држава треба да буде „завод за морални одгој човека“, али држава је човек у великоме, а човек држава у маломе. Речено поистовећење развија се даље на овај начин:

Ако је човек држава у маломе, онда би, према оваквој дефиницији праведне државе, праведан човек био онај у чијој души има реда, у чијој су души нижи делови стављени под владу виших делова, и необуздане страсти укроћене разумом (Јовановић 1990/9: 29).

Улога *моралној идеала* чини се пресудном у одржању и правилном правцу и државе и појединца, као што су људска квареж и системска корупција у тесној узајамној вези. У раду о Едмунду Берку, енглеском конзервативном мислиоцу, бранитељу старих установа пред реалном претњом револуционарних ломова, Јовановић истиче да „државу не ствара разум појединаца, него колективна свест народа, она иста која ствара народне обичаје и умотворе“ (Исто: 200). То народно стварање заправо чини „прилагођавање условима живота“, и одређено је „нагоном самоодржања“ (Исто: 200–201). Овим се може објаснити ауторова оданост *начелу наслеђа*, искушаној егзистенцијалној основи за уређење државе у великоме и „државе у маломе“.

Отклон од идеолошких апстракција, неутемељених у стварности, јасно се очитује у коментару на полемику српских заступника либерализма и социјализма, Владимира Јовановића и Светозара Марковића. У своме коментару Слободан релативизује разлоге обеју несагласних страна. „Нити је Марковић био противник народног уједињења и либералних идеја, нити је Владимир био противник побољшања стања сељака“ – али се полемика пренела „у једну вишу сферу, сферу чистих идеја, у којој се о нашим посебним приликама више није водило много рачуна“ (Јовановић 1991/11: 97). Пресудно је, поновимо, водити рачуна о „нашим посебним приликама“. Домаће прилике обухватају и предањско и обичајно тло, које се не може измаћи под собом у захватима темељних друштвених промена. Идеје морају имати упориште у искуству, навикама и тежњама одређене историјске заједнице. И на Јовановића се могу применити речи Терија Иглтона о Берку: „имао [је] страст за конкретно и контекстуално, а сумњу према апстрактном и универзалном“, био је „против претпоставке да они могу бити механички примењени без дужне пажње према околностима“ (Иглтон 2017: 56). Уосталом, култура – како је базично дефинише и Малиновски – представља обухватни апарат што човеку омогућава суочење са конкретним проблемима постављеним пред њега – а не некакав вишак или садржај нечијег престижа и моћи над другима.

Појам културе у овако широко постављеном значењу, каже Иглтон, „боље функционише у племенским или предмодерним друштвима него у модерним“ (Исто: 15). У монографијама, чланцима и расправама о Србији

XIX века Слободан Јовановић и прати државотворни пут и токове модернизације народа који се мукотрпно изборио за спољашњу слободу средишњег националног простора, а борио се и у том запоседнутом простору за унутрашње слободе. Аутор овом приметном подухвату приступа са позиције превладаног романтизма, одмакнут, „из перспективе неутралног европског интелектуалца либералног кова“: „Као у свима примитивним народима тако и у нас, власт се морала прво јавити у конкретном виду једног деспота“ (Јовановић 1991/11: 49). Исту оцену о народу из којег се издвојио – не тек титулом него и европским образовањем – дели и син деспотског владоца Милоша, кнез Михаило, који је владао као просвећени апсолутист (Јовановић 1991/11: 87). „Кад је после стварања државне власти требало приступити њеном организовању, Милош више није био довољан“, налазимо у расправи о првом кнезу аутономне Србије – а с те тачке почиње уставна историја изложена у поменуте четири монографије. Понављамо, у њима аутор сустопице прати не само уставну историју, путању изналажења културног обрасца, кроз установе и рад личности који су установе стварали и водили, утицали на правац заједнице.

„Један прилог о српском националном карактеру“ и концизним стилем и сведеним обимом и синтетичким закључцима делује више као сажетак неке опсежније студије него као самостално разматрање. Штавише, особито по томе енциклопедијском сажимању, ова је расправа ближа закључним страницама монографија о влади уставобранитеља или о другој влади Милоша и Михаила, или општој оцени владавине Обреновића на крају *Владе Александра Обреновића*. У одељку „О културном обрасцу“ Јовановић изричито наводи:

Кад је реч о култури једног народа, морају се узети у обзир све гране његовог духовног живота: не само његова наука, него исто тако његова вера и морал, његова књижевност и уметност, његова политика и право, његова војска и привреда, његови обичаји и забаве (Јовановић 1991/12: 566).

Отуда је заиста могуће у том четворокњижју о државном подизању модерне Србије издвојити сасвим развијене културалне деонице, које позни прилог о српском националном карактеру заправо само резимира.

Четворокњижје о уставној историји Србије креће оданде где ослобођено средиште Србије почиње да се уређује према моделима савремених држава. Али, и у засебним радовима о вођама Српске револуције, о Карађорђу (1939) и о кнезу Милошу (1911, 1913), описи менталитетских одлика устаничког нараштаја представљају њихова битна места, јер њима аутор

ближе објашњава укупни историјски контекст. Истиче задружну блискост власти кнежинских старешина с потчињеним народом у контрасту с војничком строгошћу војвода – а војводе су и отежавале Карађорђева настојања да заметне државно устројство ослобођене земље. У раду о Милошу даје антропогеографску слику устаника, света који је „тежак за управљање“. То су досељеници организовани „у мале сеоске и породичне заједнице, одвојене од света“, а те мале заједнице живе „прилично анархистичким племенским животом“ (Јовановић 1991/11: 48). Српски устаници су, за државотворно сензибилног и за епски патос захладнелог аутора, направили од земље „једну велику хајдучију“. У тексту „Осећање правде код Динараца“ налазимо исто то, само још разложеније.

После пропасти наше средњовековне државе, ми смо исувише дуго живели у малим крвним и локалним заједницама, у којима су се људи између себе знали и својакали, и у којима се стога и друштвена дисциплина одржавала с доста личних обзира. С обнављањем наше државе почетком XIX века осетила се потреба једне организације која ће све личне обзире подредити захтевима једнообразности и реда (Јовановић 1991/12: 574).

Овај навод и уоквирује српски државотворни, али и културни проблем, што су их освешћивала и решавала долазећа поколења. Јер, ако смемо да парафразирамо Платона: Србин је држава у маломе. „Иде човек мајко моја најстарија држава“, певао је и Брана Петровић, на трагу Платона и Јовановића.

Слободан Јовановић оглашава стварање установа, судских као и про-светних, за нарочите задатке намењене новој епохи, после првих несигурних корака аутономије и свргнућа деспотског кнеза Милоша. Сусрет два српска света, шумадијског и пречанског, хајдучко-геачког и „немачкарског“, значио је судар, представљао извор напетости и неспоразума. А та напетост, у крајњем исходу, означила је нову, усмерену развојну динамику након устаничког покрета. „Ако кнез Александар и Вучић нису имали реформаторских идеја, то није био случај са Србима из Аустрије“ – пише Јовановић у књизи *Уставобранишељи и њихова влада*:

Вучић је могао да виче на „немачкаре“, могао неке од њих да гони и да им се свети, али оно што су „немачкари“ начинили, он није могао више да квари, јер није умео да каже како би друкчије могло да се уради (Јовановић 1990/3: 27).

У том повесном моменту патријархална култура народа српске кнежевине излази из стабилности, затворености и самодовољности. Преобликовање

„колективне културне личности“ Србије тема је коју Јовановић помно прати. Сагледава да у томе развоју делују две свести које се најпре међусобно сударају, али се постепено прожимају и временом производе, доцнијим речником речено, разнородне кодове. Везани језиком и сакралним и повесним предањем, сународници с обе стране Саве и Дунава били су далеки по стилу свакодневног живота. Долазак Срба пречана и њихов размештај у структурама државног апарата у формирању био је упад страног чиниоца у Србију, и стога изазивао отпоре, тим јаче у народу који, према Јовановићу, није трпео ни да му „управљају људи из друге нахије“:

Не само због тога што су „неотечествени“, него целим својим бићем аустријски Срби вређали су наш простији свет. Они су имали друге обичаје, друго понашање, чак и друго одело. Постове нису држали особито строго, и према женама се понашали на европски начин (Јовановић 1990/3: 59).

Одбојност међу сународницима с простора које је делила природна и културна граница између једног европског и другог азијатског царства, била је двосмерна. Тако и Јовановић помиње да су „немачкари“ из чиновничке класе на Шумадинце „гледали с висине, као на необразоване и некултурне; покушавали да им даду ‘воспитаније’ које им је оскудевало“ (Исто: 60). Заснивање модерне Србије почиње, семиотичким речником речено, упадом „туђих текстова“ у патријархалну семиосферу, преко Срба формираних у средњоевропској култури, те се зато и примају и именују као страни, наметнути чинилац што продире у културни код српских житеља доскорашњег османског Београдског пашалука. Иронију историјског кретања писац не пропушта да истакне у епилогу описа епохе „немачкара“: „дочекали су да се као први резултат њиховога просветитељског рада, јави једна либерална интелигенција, непријатељски расположена против њихове владавине“ (Исто: 81). Реч је о нараштају „отечествених“ синова, коме припада и Владимир Јовановић, који уносе нов смер у покренути напредак Србије.

Културалну линију описа државног развитака Слободан Јовановић провлачи кроз све прекретне моменте српске повеснице XIX века. Тај развитак се одвија као према Лотмановој схеми механике културе: „релативну инертност неке структуре“ (у нашем случају, патријархалне културе) „из стања мировања изводи бујица текстова који долазе са стране“ (што је пречанско увођење садржаја средњоевропске културе), након чега „следи етапа пасивног упијања“ (Лотман 2004: 215). Засићеност тим текстовима, потом, покреће унутарњи механизам културе примаоца „за стварање текстова“. Први нараштај либералне интелигенције, образоване у Србији

али и на западним универзитетима, већ генерише самосвојније културалне текстове. Либералима, поред отклона од романтизма у њиховим идејама, Јовановић с правом даје значајну улогу. Истиче да су васпитани „по новоотвореним српским школама, где се историја слободно учила“, потенцира утицај Вукових народних песмарица као „народног јеванђеља“, из којег су први наши либерали поверовали „у историјску величину српског народа“:

Либерали нису гледали на народ као што гледају политичари, већ као што гледају књижевници, и то они с више песничког него научног духа, који моралне особине свога народа дотерују, улепшавају, идеалишу (ЈОВАНОВИЋ 1990/3: 207).

Ипак, поред свих приговора због идеализовања српског народа и свакојаким претеривања, он признаје да су либерали, укључени у Уједињену омладину српску, створили такву „моралну атмосферу која је Српско-турски рат од 1876 учинила могућим“ (ЈОВАНОВИЋ 1991/12: 550). Либерали су упорно подстицали националну мисао у ширим слојевима, побуђивали интегралну српску свест с обе стране Саве и Дунава, те се одјек њихових залагања пронео до почетка наредног века, почетог у знаку ослобођења.

Један од првих облика „напредовања према цивилизацији“, према речима Цветана Тодорова, тиче се ширења ентитета означеног као „ми“ (Тодоров 2016: 37), сусрет и успостављање трајнијих додира једне сродне групе с другом. Ово је, у случају царствима подељеног српског народног корпуса, значило надилажење покрајинских разлика, нахијске заклопљености и „среског духа“, а за тај искорак подоста дугујемо и раду Уједињене омладине. Ма колико показивао, на повесним примерима, да самопоуздање без покрића, тј. процене околности и властитих снага, рађа неповољне и поразне исходе, Јовановић на више места потенцира снагу постављеног *моралног идеала* као покретача на подвиг и појединца и заједнице.

Када, рецимо, Јовановић говори о Доситејевом доприносу „лаицизирању нашег духовног живота“ – што би за типичног рационалисту била неупитна предност – у наставку ипак оцењује да је морални живот, одвојен од религије, изгубио „доста од унутрашње дубине и идеалистичког полета“ и сувише се приземљио (ЈОВАНОВИЋ 1991/12: 546). Овде можемо препознати либерални импулс преузет од Владимира Јовановића. У Слободановом огледу о оцу Владимиру, из рукописне заоставштине, затичемо опис мацинијевског национализма, који друштвима налаже да нађу неки циљ виши од личне среће, морални идеал што узвишенији, чиме ће напори за његово остварење „више личити на службу Богу“ (ЈОВАНОВИЋ 1991/11: 90).

Општи напредак, образлаже Слободан даље очево вјерују, „представља поделу рада између разних нација“ а политичка слобода услов је за тај напредак: „Владимир је примио то, да је национализам неоодољива духовна снага, али да се та снага само посредством политичке слободе може пробудити“ (Исто: 91). Спрега личног и друштвеног моралног идеала назначује се још у расправи о Платону, где Јовановић тврди да потпуну покорност држава од појединца може тражити само ако он буде кроз државу служио моралном идеалу (Јовановић 1990/3: 20). Јер, нација није вредност по себи, него јој вредност „могу дати само општи културни идеали, којима би се она ставила у службу“ (Јовановић 1991/12: 573). Одбрану моралног идеала, након разних примедба због улепшавања националног карактера и „либералне идеје“ о народу по лику приказаном у Вуковој народној епизи, Слободан Јовановић потврђује и у својим завршним текстовима. Крајњи израз либералне романтичке идеје постаје национални идеал човека динарског типа, модификован према научном опису Јована Цвијића, такође углавном афирмативном. Јовановић признаје да „та динарска психоза није прошла без практичних последица“ и да се њоме донекле објашњавају подвизи Срба у Балканским ратовима и у Првом светском рату (Јовановић 1991/12: 554).

У једном од сумирајућих текстова о „српском националном карактеру“ Јовановић се осврће на кровни проблем нашег односа према страним утицајима, мислећи пре свега на политичку сферу, али то неизбежно пресликава и на културу у ужем смислу.

Укратко, услед недостатка домаћих политичких традиција, борба између западњака и њихових противника претворила се у сукоб двеју идеологија, које су обе биле туђинског порекла. [...] Тачно је било само то, да је од домаћих прилика зависило, која ће страна када преовладати (Исто: 577).

Однос према страним утицајима остао је вододелница између формација од утицаја на развитак Србије. У књизи *Влада Милана Обреновића* Јовановић пореди напредњачку и либералну елиту у односу према Западу. Напредњаци су се „много већма подавали западу него либерали“ (Јовановић 1990/5: 66). Поред култа науке и политичких слобода, донетих са западних универзитета, либерали су „остали полупатријархални; нису знали за луксуз ни за комфор“ (Исто). Напредњаци, као млађи нараштај, примају још и западни начин живота. Опис који даје аутор, син патријархалног либерала, књижевно је сликовит, с иронијском завршницом према онима који су осећали „сласт материјалне културе запада“ и дивили се „отменом и угодном животу његових виших класа“:

Они су радо путовали по Европи и много употребљавали француске речи у говору. Омаловажали су наше домаће прилике, покушавали да образују код нас један виши друштвени круг, имали у своме понашању и држању неку надуту однорођеност као влашки бојари прошлога века (Јовановић 1990/5: 67).

Унутрашња подељеност поприма садржаје до данас непревладане, између прихватања или културног колонијализма или антизападњачке ксенофобије, крајности које су либерали настојали да дубински измире. Неосвртање „на домаће прилике“, отклон од свих српских традиција, били су основа за подлагање раскорака између танког слоја модернизатора и широког слоја што је свој политички глас нашао у радикалима.

Али, појам радикализма, јасно негативно означен код Јовановића, добија засебно културално значење, дато у огледу о Богдану Поповићу. Радикална метода не уважава „стечена искуства“ него испоставља непроверена „унапред постављена начела“ и носи „знак младићког идеализма“ (Јовановић 1991/11: 729). У раном напису приписаном Јовановићу, о Милану Ђ. Милићевићу (Јовановић 2005: 47), овај писац се одређује као „страшан радикал“ који се „клања опанку“ и неселективно посеже за простим народним језиком и мотивима, по цену местимичних „порнографских зачина“. Радикали, пише у тексту о Пери Тодоровићу, показују све знаке религиозног фанатизма, који се – како примећује Јовановић – пре звао *нихилизам* а у време писања *Владе Милана Обреновића – бољшевизам*. Радикалску антикултурну логику оличава школовани сељачки трибун Адам Богосављевић. „И то мало интелигенције Адам је намеравао уништити сурвавањем чиновништва у сиротињу, примитивност, некултуру“, пише Јовановић с нескривеном одбојношћу.

Да се ниједна земља не може културно развијати без једнога горњег слоја способног за виши духовни живот, то Адам није увиђао. [...] Културни напредак није значио за њега много; његов је идеал била што потпунија једнакост, па макар усред опште сиротиње (Јовановић 1990/4: 218).

Напредњаци, као дворска странка, преузимају хабзбуршки дискурс ауторитета и заштитничке хегемоније, изражене и кроз „тајну конвенцију“ коју је Милан са Бечом уговорио, уводећи Србију у период аустрофилске политике. Поред иронијског бојења напредњачког животног стила и статусних тежњи, историчар попут Јовановића није могао да изостави ни оно што је за повољну оцену. Премда је напредњачка влада била „и сувише заљубљена у стране обрасце“, имала је „куражи да загази у једно модернисање државне управе које је исто толико непопуларно колико и потребно“

(Јовановић 1990/5: 77). О атмосфери уврежене аустроугарске контроле над Србијом за Миланове владе говори и следећи навод из првих година после његове абдикације:

Барон Темел, који је у јулу 1889 дошао у Београд за аустроугарског посланика, пратио је као какав цензор писање наше штампе, и брижљиво обележавао не само сумњиве чланке, него и сумњиве изразе [...] он је држао нашим министрима бескрајне предике о нашој сељачкој неотесаности и неисправности, о нашем општем расулу, о смешној супротности између нашег националистичког лудила величине и наше привредне, културне и моралне назадности (Јовановић 1990/6: 82).

Марија Тодорова, разматрајући проблем малих периферних балканских нација, скреће пажњу да се „сусрећемо не само са жигосањем, већ и са саможигосањем“, те сугерише закључак да „постоји корелација између саможигосања и уклањања жига“. Чин саможигосања усмерен је, према писању Волфганга Липа, на кога се Тодорова позива, према „власти која контролише“ (Тодорова 1999: 106). О тенденцији саможигосања, као последици одвише круто и површно схваћене модернизације, Јовановић је писао на примерима из епохе уставобранитеља, кнеза Михаила, а нарочито кнеза и краља Милана. Према опису нашег историчара, Миланово жигосање, не само српскога него и словенских народа уопште, било је његово претежно становиште. У писму бугарском кнезу Александру Батенбергу, он му саветује да се не узда у Бугаре. Они су „Словени, и тиме је све речено“, пише Милан у писму које Јовановић цитира (у чланку из 1922) и додаје: „А ни моји Срби нису бољи. [...] Знаш ли ти да човек, ако хоће моје честице поданике да покрене на најмањи напредак, мора водити очајну борбу противу њихових обичаја, навика, намера и жеља?“ Слободан Јовановић карактерише као „фикс-идеју“ уверење краља Милана „да он и Срби нису једно исто, да је он Европљанин а они Балканци, и да им он мора силом натурати западну културу“ (Јовановић 1991/11: 424). Другим речима, уместо унутрашње културне раслојености, први владар независне Србије себе доживљава као странца у властитој земљи, што је пројекција препознатљива и за примерке данашње отуђене, колонијалне елите. Јовановић упошљава особену књижевну технику да пластично опише недостатак краља Милана, оличен у аспирацијама скоројевића неукорењеног у идентитет који му по рођењу следује. Опис што следи одаје усамљеника, патника неиспуњених жеља, од којих је одвојен границом два различна света: једном нежељено припада, иако је на повлашћеном врху, док тежи да буде житељ оног другог, примамљивијег.

На Србију гледао је с горчином као на одвећ примитивну средину за своју културну префињеност. У дугим данима београдске досаде, он је био сав срећан када би с којим страним дипломатом прешао на угарску обалу у лов. Ваздух Земуна удисао је блажено као ваздух прве европске станице, – и бацао очајне погледе на своју полутурску престоницу. Његово присно друштво били су страни дипломати и два три Србина који су добро говорили француски, и као год и он чезнули за животом на страни (Јовановић 1990/5: 199).

Опис Миланове личности наставља наш историчар као књижевни портретист, јер друкчије иначе не би постигао овако јарке ефекте:

Када је престао бити краљ, и када је могао удесити живот по свом укусу, краљ Милан је живео као један од оних белосветских бадаваџија какви се виђају по међународним касинама, с изразом циничке досаде, у друштву скупих блудница,

а онда следи закључак одмерен према „културном обрасцу“ примењиваном и на друге маркантне повесне фигуре:

Он није имао ни моралне дисциплине ни осећања дужности. [...] Осион кад му добро иде, кукавица када му пође рђаво, он није никада владао собом. [...] Ако је одлика центлмена да и у срећи и у несрећи буде један исти, нико није био мање центлмен него краљ Милан (Јовановић 1990/5: 374).

Није мала историјска иронија у томе што први суверен међународно признате Србије, који се залаже за реформе и корениту промену навика сународника, од упућеног и уравнотеженог оцењивача добија најгору могућу оцену – према мерилима европског културног обрасца. У такође неповољној општој оцени Обреновића проговара либерални културални основ Слободана Јовановића, у којем се све замерке владара упућене рђавом народу окрећу против самих владалаца:

Владаоци дома Обреновића нису у погледу политичке нарави ништа бољи од свог народа. И Михаило и Милан и Александар жртве су несавитљиве деспотске ћуди; Милан и Александар још су и неуравнотежени. С таквим владоцима, таквом интелигенцијом, таквом сељачком масом никакво чудо, ако је наш XIX век пун судара и катастрофа (Јовановић 1990/7: 372).

Тај културални увид испада поразан, али веран полазним поставкама, које подразумевају „моралну међузависност државе и појединца“, свест да „само она држава чији ред живи у души њених грађана јесте држава у

правом смислу речи“ (Јовановић 1990/9: 83). Заступници „унутрашње другости“, тадашње верзије „Друге Србије“, показују дубински исте менталитетске негативности народа из којег су потекли.

Поред установа правног карактера, Слободан Јовановић посебну пажњу посвећује развоју просвете у просветно оскудној Србији после устанака. Не задржава се на пукој статистици и опису система грађеног кроз просветне прописе, те подржаног слањем „отечествених синова“ у западне универзитетске центре. Највише га занимају програмска тежишта просветног развоја. На основу тих чињеница можемо сагледати приоритете у култивисању полупусте земље, тек донекле ослобођене. За прве владе кнеза Михаила оснива се „прва година права, Друштво српске словесности, школски фонд“, док „крајем 1855, *Српски дневник* велича напретке Србије на просветном пољу: немајући више од 1,000.000 становника она броји 330 завода за више и ниже образовање“, делује и комисија за школске књиге, читаонице, а „љубитељска“ позоришта отварају се скоро по свим окружним местима: „Речју, за Србију настаје доба систематског просвећивања“ (Јовановић 1990/3: 65). Хуманистички карактер гимназије, рецимо, прати се од закона донетог 1844. године, који је саставио Стерија Поповић, а чији је васпитни циљ био „да латинским и немачким језиком и књижевношћу уздигне шумадијску сељачку децу до човечности“. То је, према Слободану Јовановићу, остало само жеља јер су гимназије у Србији биле „хуманистичке више по имену него у ствари“, увиђајући раскорак између „домаћих прилика“ и постављених циљева:

Да би се наши гимназисти уздигли до човечности, није било доста тумачити им *Виргилија* и *Хорација*, *Гетеа* и *Шилера*; требало је да се и њихов живот ван школе колико-толико слаже с тим елегантно књижевним образовањем (Јовановић 1990/3: 69).

Бележи Јовановић темељне промене програма, на пример 1853. године, кад нови просветни диктатор укида предмете попут митологије и тумачења песника а уводи историју српске књижевности и физику, оснажује предметни статус математике, али, пре свега, гимназија постаје „завод за учење језика“ (Ђорђе Малетић), живих и класичних. Историчар „уставне историје“ потанко представља даље реформе на свим школским нивоима, од основне школе до лицеја, богословије, војних и стручних школа – све зарад стварања „отечествене“ бирократије, неопходне државном апарату. Помиње поименце уџбенике што се састављају, које узима као почетак научне књижевности (видети поглавље „Школе“ – Јовановић 1990/3: 64–81). Нотира реформу под Михаилом, у којој се фаворизују живи језици а

главни предмет постаје математика, а затим и увећава фонд часова природних предмета. Осврће се на просветне прописе Милановог раздобља, кад се заводи општа обавеза основне наставе (1882). Гимназијски програм из 1881, поред математике, проширује програм српског језика, уводећи и нове научне предмете. Јовановић, с извесном персифлажом, своди на кључне елементе формативни учинак тако реформисаног програма за гимназије:

Младић који је свршио гимназију по Новаковићевом програму, сматрао је да су само природне науке и математика наука у правом смислу речи. Опет зато интересовао се унеколико и за филологију и пазио је доста на чистоту српског језика. По политичким уверењима био је републиканац, и стога противник краља Милана. Материализам, филолошки национализам, и републиканизам били су, код њега, помешани једно с другим на сасвим особен начин (Јовановић 1990/5: 76).

С друге стране, доцнијој радикалској влади уписује у заслугу тек један просветни закон, али мотивисан више партијским него образовним разлозима. Реч је о изменама и допунама закона о Српској краљевској академији (Јовановић 1990/6: 47), у коју је утопљено Српско учено друштво, установа за популарисање науке. Демагошки основ радикалске политике Слободан Јовановић радо потцртава:

Случај је хтео да једна таква народно-просветитељска установа као Учено друштво, потребнија демократском режиму него осталим режимима, – буде укинута баш онда, када је с доласком радикала на владу требало да се зацари права демократија (Исто: 48).

То је увод у културално одређење радикалске оријентације. Радикалска интелигенција не оскудева у формалном образовању, али не дели „исти ступањ западњаштва“ са либералима и напредњацима, показујући и неку „отпорност према Западу“:

Своје политичко образовање они су махом црпли из списка немачких и руских социалиста; у западној култури видели су производ капиталистичког друштва; социјалистички покрет имао је једног дана да је разори заједно с тим друштвом. О значају западне културе за духовни живот појединаца нису разабирали; по њиховим социјалистичким појмовима, материјалне потребе масе биле су преча и важнија ствар него духовне потребе појединаца (Исто: 107).

Културалну дијагнозу елита – од уставобранитеља, либерала, напредњака до радикала – наш историчар смешта у основ укупне слике о

друштвеним токовима и актерима. У тој дијагнози проговарају системски учинци а не декларативна површина нечије политике.

У огледу о Богдану Поповићу Јовановић преноси њихов разговор из периода између два светска рата. Главна тема били су „неоварвари“ – како их је Поповић раније именовао – писци без књижевне културе, с „пустим“ талентом, недовољним за огромну амбицију. С накнадним жаљењем присетио се тада Поповић расправе с краја претходног столећа, када је његов глас пресудио у питању о класичном или о модерном основу гимназијског програма – а оно је тада поделило класично образоване Војвођане и „модернисте“ Шумадинце. Одао је Богдан Поповић, тада, похвалу класичним знањима, али је ипак одлучио да предност укаже новом, „научном духу“ (Јовановић 1991/11: 727, 728). А култура што нам, онда и сада, акутно недостаје, има основ у класичном образовању.

Проблем неизграђеног културног обрасца – ако пажљиво рашчитамо проблемске нагласке Слободана Јовановића – свакако се тиче установа, од правних до просветних, али је извор и увор свих развојних напора у појединцу. Не самом за себе, него у односу на друге, и на живот као на највишу вредност. И то не „у време друштвеног мира“ него „у доба друштвених криза, када појединац има више да живи за своју групу“ и када му „није потребно васпитање, него му је потребна идеологија“. Само му идеологија „може дати снаге за оне напоре и жртве које се тада од њега траже“ (Јовановић 1991/11: 726). У напису из емиграције, у похвалу политичком саборцу наводи:

У оваквим идеолошким кризама [...] борба се води пре свега, и више свега, карактером: она управо обелодањује оно што је у нашем карактеру најдубље и најосновније (Јовановић 2020: 19).

Ако је међу кључним ставкама те борбе „самосавлађивање“, као тежак испит за плаху младост српског националног карактера, онда је, рецимо, српски државник Јован Ристић, иначе потекао из варошке сиротиње, озбиљан и суморан, али и скоројевићки самопоуздан и источњачки надмен у општењу са европским дипломатама у Цариграду, постигао манир правог центлмена у часу кад је најпотребније и најтеже. Јер Јовановић – који га описује управо са пређашњим спорним ознакама – записује и ово:

За време своје немилости код кнеза, Ристић је показао велику моћ савлађивања. Он је задржао у себи сав свој јед и гнев. Ниједном непромишљеном речи или покретом није дао познати да има нешто против кнеза (Јовановић 1990/4: 36).

С друге стране, културни човек високог умног ранга и солидног порекла, носилац доситејевске културне мисије – какав је био Богдан Поповић – тамне дубинске црте националног карактера показује кроз нетолеранцију у полемикама, када – по сведочењу самог Јовановића – „противнику није ни у једној тачки давао за право; потпуно немилосрдан, гледао је не само да га утуче, него и да га дотуче“ (Јовановић 1991/11: 750). Потребно је, ипак, да философија живота пређе у нарав, како се изричито тражи у тексту „О културном обрасцу“.

За таквим људима у окружењу трагао је наш писац, за такве се и ближе везивао. Пример западњака и културног човека, „по отворености свога држања и смелости свога мишљења, по свом лепом природном ставу и по чврстини свога моралног мерила“, видео је у пријатељу из млађих дана, рано преминулом Љубомиру Недићу:

У његово време, такви су људи били код нас ретки; чак и код оних који су важили као најобразованији, чим би се мало загребло, наишло би се на геака или на ћивту (Исто: 699).

У такође рано згаслом Урошу Петровићу препознаје још изразитији остварени пример, по томе како је усаглашавао образовну и моралну димензију искуства донетог са париских студија:

Нашим ђацима на страни често се дешавало да, баш и онда када су највреднији, умноже само своје стручно знање; њихово васпитање, пак, остало не какво је и било. [...] Урош Петровић осетио је француску цивилизацију, – и то не ону материјалну, него ону духовну, – и пожелео је да је прими у себе. Хтео је бити не само школован него и културан човек. За једнога младог човека стекао је доста самокритике, – и у оцени ствари имао је нешто од онога мерила које се има у великим културним срединама, и које се јако разликује од патриархално-паланачког мерила предратне Србије. За једнога Србина, био је чудновато лишен зависти и жеље за истицањем (Исто: 712–713).

Слободан Јовановић је, говорећи о Српској краљевској академији као националној установи (на чијем је челу и сам био), изрекао да српски народ кроз њене списе „долази до јасне свести о себи самом“ (Исто: 542). Потребу за самосвешћу, чему је први услов слобода, објашњавао је и Владимир Јовановић. Слободан помиње, у огледу осталом у рукопису, да је очева расправа „Србенда и готован“ (1864) изазвала полемички одговор никог другог до Ђуре Даничића. Даничић је, како тамо наводи, „побијао Владимирову поставку о нашој посебној националној култури“,

што је и пре била тачка спора између Војвођана и Шумадинаца, узимајући „да је култура једна, и то она која постоји код западних народа“ (Исто: 91). Данашње теорије о култури не би дале за право Даничићу, јер стоје на позицији да култура није само једна, западна, али ни националисти Владимиру, јер „колективни идентитет више није на добром гласу“, да се послужимо реченицом Цветана Тодорова (2014: 75). Призвани Тодоров се иначе залаже за опстанак термина „варварство“, али не уз термин „култура“, него уз реч „цивилизација“, значењски блиску ономе „што Кант зове *заједничким смислом* или пак *проширеном мишљу*“ (Исто: 37). Културна мерила Слободан Јовановић заснива на античком и хуманистичком наслеђу, али уочавамо места која његову мисао померају ка актуелним културалним гледиштима. У чланку „Немачкари“ (1936) наводи да су пречанске придошлице у кнежевину Србију српском сељаку „због оскудице средњоевропске културе“ (Исто: 515) одрицале скоро све. Подвлачимо, не због оскудице *културе* него *средњоевројске културе*. У чланку о једном пруском путопису о Србији из 1829. године, однос према нашој традиционалној култури лишен је дистанце или саможигосања, пратећи романтичарску западну визуру устаничке Србије као привлачне егзотике, а народа као доброћудних варвара. Јовановић овде запажа да се туђим очима боље сагледају особености властите културе, јер ми смо у њу уроњени као у нешто природно и „домородац нема очију за ове ствари које су му постале обичне, али једном страном путнику оне прво привлаче пажњу“ (Исто: 592).

Слободан Јовановић, као уверени конзервативац од својих ауторских почетака, током сарадње у листу исте такве оријентације *Рег*, у својим написима испољава дубоко фундирана опредељења – која су, иначе, из суженог идеолошког угла, упорно негативно маркирана. Кад у доцнијем огледу о Љубомиру Недићу преноси наводе из његовог писма уреднику листа *Рег* да је „сва наша несрећа долазила отуда што нисмо имали прaviх традиција ‘ни у политици, ни у школи, ни у књижевности’“ и да „ми једнако јуримо за оним што је ново, и не видимо да правилно, органско развијање претпоставља ‘слагање нових тековина на раније’“ (Исто: 676), Јовановић уједно износи и властито, много пута варирано опште становиште. Као и Берку, о коме је с разумевањем писао, аутору књиге *Вођи француске револуције* једнако је у свести слика јакобинског насиља и друштвене деструкције.

Она му се приказала и у опису мајских нереда у Београду 1903. године. Појава социјалне и културне маргине у центру престонице била је опомињући знак за припадника уљудног грађанског света:

Мангупске физиономије нису биле реткост на београдским улицама, али никада дотле нису виђене у тако великом броју; у маси оне су изгледале још мрачније, и још животињскије. [...] Људи су са запрепашћењем говорили да и ми имамо нашу санкилотерију, и да су ужаси француске револуције и код нас могући (Јовановић 1990/6: 127).

Богдан Поповић, описивач појаве *скоројевића*, и Јовановић, теоретичар *йолуинтшелекшвалца* као „образованог примитивца“, неговали су, постојано, отклон према демагошком лику култа „гуња и опанка“. Оцењујући сумарно епоху Обреновића, Јовановић поистовећује два поларизована сталежа по истој погубној црти:

Ако је сељак задрт, задрта је и интелигенција, и то не толико из фанатичког одушевљења за идеје колико због необузданости личне амбиције (Јовановић 1990/7: 371).

Искуство ослободилачких ратова и Цвијићева афирмација патријархалне културе народа динарског појаса учинили су да Јовановић коригује раније примедбе на државотворни смисао српског сељака, примедбе на племенски и срески дух. Када је неписмени и проницљиви Милош учинио српског сељака слободним, поседником свога имања, учинио је дубоко-сежни државотворни акт. Учинио је да сељак, бранећи државу, осећа да брани свој посед, по цену беспримерних жртава, какве су, много доцније, биле неопходне на Суворору или на Кајмакчалану.

У расправи о Берку Слободан Јовановић оцењује да је трајно само оно друштвено стање које доводи у склад небројене супротне тежње и интересе. Поетика културе данас такође полази од сукобне динамике унутар једне културне заједнице. Србија описана у његовим историјским радовима колебала се и потресала од супротних тежњи и интереса, али је остала на окупу обједињена моралним идеалом што је, у једном часу, напрегао националну енергију до крајњих граница издржљивости. Ово би тешко било могуће у моралној атмосфери приземљеној доситејевским лаицизмом, да није било новог „спајања православне вере и српског национализма“, на шта је био указао Јовановић бранећи, у недоба, дубљу потребу за вером као незаменљивим човечним извориштем. Али, након тријумфалног и жртвеног улога долази нови „радикални“ пројекат, државни и културни, на основу некаквих непроверених начела и југословенског романтизма. „Једним потезом пера мислили су да могу укинути не само старе законе и установе, него и старе навике и веровања“, пише стари конзервативац после метежног међуратног и трагичног искуства Другог светског рата, те опомиње на испољени

образац француских јакобинаца и руских бољшевика (Јовановић 1991/11: 556–557). Али тада овај прилог о српском националном карактеру није могао доспети до главнине дезоријентисаних, преплашених и ропских душа у наметнутој држави која ће, у одсуству, осудити најузуритијег српског културног човека – не само тога доба.

ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БАСТА, Данило. *Пејш ликова Слободана Јовановића*. Београд: Службени лист СЦГ, 2003.
- БАТАКОВИЋ, Душан. „Слободан Јовановић и историја менталитета“. *Дело Слободана Јовановића у свом времену и данас*. Ур. Стеван Врачар. Београд: Правни факултет, 1991.
- ИГЛТОН, Тери. *Култура*. Прев. Ђорђе Кривокапић. Београд: Сlio, 2017.
- ЈОВАНОВИЋ, Слободан. *Из историје политичких доктрина*. Сабрана дела. Том 2. Прир. Радван Самарџић, Живорад Стојковић. Београд: БИГЗ – Југославијапублик – СКЗ, 1990.
- ЈОВАНОВИЋ, Слободан. *Уставобранитељи и њихова влада. Друга влада Милоша и Михаила*. Сабрана дела. Том 3. Београд: БИГЗ – Југославијапублик – СКЗ, 1990.
- ЈОВАНОВИЋ, Слободан. *Влада Милана Обреновића*. Сабрана дела. Том 4 и том 5. Београд: БИГЗ – Југославијапублик – СКЗ, 1990.
- ЈОВАНОВИЋ, Слободан. *Влада Александра Обреновића*. Сабрана дела. Том 6 и том 7. Београд: БИГЗ – Југославијапублик – СКЗ, 1990.
- ЈОВАНОВИЋ, Слободан. *Политичке и правне расправе*. Сабрана дела. Том 9. Београд: БИГЗ – Југославијапублик – СКЗ, 1990.
- ЈОВАНОВИЋ, Слободан. *Из историје и књижевности I*. Сабрана дела. Том 11. Београд: БИГЗ – Југославијапублик – СКЗ, 1991.
- ЈОВАНОВИЋ, Слободан. *Из историје и књижевности II*. Сабрана дела. Том 12. Београд: БИГЗ – Југославијапублик – СКЗ, 1991.
- ЈОВАНОВИЋ, Слободан. *Непознати радови 1892–1902*. Прир. Станиша Војиновић. Београд: „Филип Вишњић“, 2005.
- ЈОВАНОВИЋ, Слободан. *Поруке и пушокази*. Текстови Слободана Јовановића у листу *Порука*. Прир. Јовица Тркуља. Београд: Catena mundi, 2020.
- КНЕЖЕВИЋ, Радоје Л. „Посмртна издања Јовановићевих списа“. Слободан Јовановић. *Из историје и књижевности II*. Сабрана дела. Том 12. Београд: БИГЗ – Југославијапублик – СКЗ, 1991.
- ЛОМΠΑР, Мило. *Политичка историја*. Београд: Catena mundi, 2016.
- САИД, Едвард. *Оријентализам*. Прев. Дринка Гојковић. Београд: Библиотека XX век, 1999.
- САМАРѢИЋ, Радван. „О Слободану Јовановићу“. Слободан Јовановић. *Из историје и књижевности II*. Сабрана дела. Том 12. Београд: БИГЗ – Југославијапублик – СКЗ, 1991.
- ТОДОРОВ, Цветан. *Страх од варвара. С оне стране судара цивилизација*. Прев. Јелена Стакић. Лозница: Карпос, 2014.
- ТОДОРОВА, Марија. *Имаинарни Балкан*. Прев. Драгана Старчевић, Александра Бајазетов Вучен. Београд: Библиотека XX век, 1999.

Dragan Hamović

SLOBODAN JOVANOVIĆ AND THE SERBIAN "CULTURAL PROBLEM"

Summary

In the treatise "A Contribution to the Study of the Serbian National Character" (written in 1957 and published posthumously in 1964), Slobodan Jovanović points out that Dositej Obradović, at the very beginnings of a renewed Serbian state, "positioned the national problem as a problem of culture". Jovanović shows cultural development on the examples of institutions – educational, scientific, law and political ones – but primarily by depicting people who become cultural figures via refinement, self-mastery and the concentrated direction of their energy. In Jovanović's treatise on Plato, we can state a full correspondence between the ideal state model and the cultural model. The state should represent "an institute for the moral education of man", but the state is also man writ large, while man is the state writ small. In its concise style and reduced length, "A Contribution to the Study of the Serbian National Character" resembles more a summary of a longer study than a self-contained text. That encyclopaedic succinctness makes this study closer to the final pages of Jovanović's monographs on the Constitutionals and their government or the second rule of Miloš and Mihailo, or the general evaluation of the Obrenović dynasty's rule at the close of *The Rule of Aleksandar Obrenović (Vlada Aleksandra Obrenovića)*. That makes it possible to single out, from the tetralogy devoted to the rise of the modern Serbian state, various developed textual segments on culture, which are summarized by the aforementioned late contribution to the study of the Serbian national character. Jovanović places his cultural diagnosis of the elites, from the Constitutionals to the liberals, the progressives and the radicals, in the foundation of the general image he creates about social currents and actors. The diagnosis is a reflection of systemic effects, not of the declarative surface of someone's political orientation. The problem of the lacking Serbian cultural model is certainly related to the institutions, from legal to educational ones, but the source of all developmental efforts can be found in the individual. Not the individual striving for himself only, but in relation to others and life as the highest value. Not at a time of social peace, but in the age of social crises, when the individual lives largely for his group. Our writer searched for such people in his surroundings and established close personal links with them.